

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. дин Витка Тошкова (ИИИ – БАН) за дисертационния труд на **Явор Иванов Станчев** на тема „**Съветско-български политико-икономически отношения 1985-1991 г.**” за присъждане на образователната и научна степен „**доктор**”

Явор Станчев е докторант на самостоятелна подготовка, зачислен в Катедра „Нова и съвременна история” към Историческия факултет на Софийски университет „Свети Климент Охридски” с научен ръководител проф. д-р Искра Баева. Изборът на дисертационната тема отговаря на неговата университетска квалификация – завършил е специалност „История” през 2009 г. в СУ, а през 2011 година получава образователната степен „магистър” по „История” и „Международни отношения” в Историческия и Юридическия факултет на СУ.

Докторатът е разработен въз основа на издирените в по-голямата си част неизползвани или привлечени „относително” слабо в научна употреба документи от българските архиви. Посочен е ЦДА (материали от фондовете на политбюро и ЦК на БКП – ф. 1Б), ф. 136 – Министерски съвет, ф. 259 – икономиката на България и 7 описа (от 42 до 48) с документи, съхранявани в Дипломатическия архив на Министерството на външните работи (ДА на МВнР), отразяващи дипломатическите контакти между СССР/Русия и България, както и културните, научни и образователни връзки между двете страни. Заедно с това докторантът е консултирал внушителен брой мемоари на активни участници в реализацията на политическите, дипломатическите и икономическите отношения, както и тези в областта на науката, образованието и културата. Сериозен дял представляват и публикациите на други автори по теми, покриващи някои проблеми от доктората, макар че тук пропуските са забележими, но не фатални.

Разпределението на дисертационния материал, заел заедно с приложените географски карти 417 страници, следва общоприетата схема: увод с оценка на историографията, като авторът прави ограничението, че в проучването предимство е дадено на „българската гледна точка”. Въпреки това, не са пренебрегнати вътрешно- и външнополитическите процеси в двете страни от средата на 80-те до началото на 90-те години. Дори се описват кратко и първите контакти между президента Желю Желев и Борис Елцин (Москва, октомври 1991 г., с подписване на Протокол – 23 с.м. за установяване на дипломатически отношения); следващата среща е в София в началото на август, като на 4 август 1992 г. се подписва „Договор за приятелски отношения и сътрудничество).

Задачата да представи по-обстойно целите на доктората са предизвикали и съществуващите повторения на анализи за състоянието на

съветско-българските отношения. В тях са разкрити подробно предимно разговорите между Тодор Живков, Михаил Горбачов, Едуард Шеварднадзе и други съветски лидери. Детайлите са извлечени от архивните материали, подкрепени са с цитати от публикации на автори, вече ползвали в една или друга степен оригиналните извори, но и с обобщения на докторанта за намеренията на управляващите фигури преди всичко в Москва към българската висша номенклатура и провежданата в България политика на „ускорение, гласност и преустройство”. Още в увода са изтъкнати и причините за избраното от Тодор Живков поведение, демонстриращо желание за „всестранно сближение” между Москва и София, както и многократно повтаряният рефрен, че България е „сигурен и надежден съюзник на СССР”, а понякога се изтъква, че е „най-сигурен”.

Структурата на дисертационното съдържание включва и един необходим за по-убедителното представяне на съветско-българските отношения раздел „Историческо въведение”. В него са обхванати основните периоди в управлението на СССР от това на Леонид Брежнев (1964-1982), през краткото пребиваване във висшата власт на Юрий Андропов (1982-1984) и Константин Черненко (1984-1985). Именно в тази част са анализирани опитите на Тодор Живков за „още по-тясно сближаване, а в перспектива и за обединение на Народна Република България и Съветския съюз”, направени през 1963 и 1973 г. Авторът цитира използваните източници, както и формулираните заключения по написаното от проф. И. Баева за „търгуване с националния суверенитет”. (Вмъквам задължението на Я. Станчев да даде кратък анализ на току-що появилата се книга на професорите И. Баева и Е. Калинова, която той е цитирал, но необяснимо защо е разделил авторите ?) Изброени са и българските жестове на съдействие по линия на ОНД (1968 г. – нахлуване в Чехословакия) и СИВ; посочени са нееднократно (и в изложението) примери за съветската ангажираност с изграждането на българската ядрена енергетика. Споменава се и българското отваряне на Запад (особено към ФРГ) след установяване на дипломатически връзки през 1973 г. Отбелязани са и влошените условия за поддържане на печеливш за България обмен със СССР при Ю. Андропов. Но все пак има положителни пробиви за НРБ, въпреки надпреварата във въоръжаването, която изтощава съветската икономика.

Съдържанието на дисертацията е оправдано разширено и с отделни анализи, проследяващи „революциите в Източна Европа” и края на Студената война през 1989 г. (глава 2, параграф 2), а също и „културните връзки между СССР/Русия и България през периода 1985-1991 г.” (глава 3, параграф 3). Това на пръв поглед отклонение от темата на дисертацията допълва проблематиката със съществени епизоди от отношенията на Москва не само с България, но и с целия Източен регион на Европа, оставен официално за съветска зона на влияние след Втората световна

война. Изложението засяга и изтеглянето на съветските войски от Афганистан, вписващо се в 1989 година. Интересна информация се съдържа и в частта за културните връзки на СССР/Русия с България. Написана, с едно изключение на цитирана монография, по архивните колекции на ДА на МВнР, авторът ни предлага обилна информация за наситения с мероприятия културен обмен между България и СССР. Заслужава специално внимание обявяването на 24 май за национален празник с указ на президента Борис Елцин от 1991 г. (преди това, на 24 май 1986 г., в гр. Мурманск се отбелязва Денят на славянската писменост и култура).

Същинската част на дисертационния труд (без да подценявам увода, историческото въведение и заключението) е представена в неговите три раздела/глави, които следват тематично-хронологичното разпределение на избраните архивни и библиографски източници.

Привличайки огромен архивен материал, Явор Станчев анализира важните моменти от съветско-българските отношения, съсредоточени предимно върху особеностите в диалога между Тодор Живков и новия кремълски лидер Михаил С. Горбачов. Изписано е и намерението на дисертанта – да постави ударението върху „българската гледна точка”. Целта е изпълнена частично, тъй като събраният материал очевидно дава по-широка перспектива пред докторанта.

Изложението започва с времето от 1985 (в текста има данни и за 1984 г.) до 1987 година включително, като се повтарят някои подробности за предшествениците на М. Горбачов – Юрий Андропов (при когото, според А. Добринин, дългогодишен посланик във Вашингтон, напрежението в съветско-американските отношения е най-високо). Несполучлив и краткотраен се оказва и изборът на К. Черненко, освободил поста на 10 март 1985 г. Откъслечните характеристики за СССР на американските президенти, споменавани епизодично в дисертацията, и въобще значението на договореностите между Москва и Вашингтон за световния мир, със сигурност изискват, независимо от дисертационната тема, да се каже малко повече за политиката на Белия дом към Кремъл.

В тази част (параграф 1 на първа глава) са показани опитите на Горбачов да прокара своите реформи в икономическата сфера, за да подобри „благосъстоянието” на съветските хора. С приоритет се ползва и борбата с алкохолизма, добре отразена в труда и с причините за нейния неуспех. Обяснени са е персоналните промени, които засягат министъра на външните работи А. Громико, който отстъпва поста на посочения от Горбачов Едуард А. Шеварднадзе. Я. Станчев споделя посочените от руски автори мотиви за смяната с човек не само неопитен в дипломатията, но и без научни титли и подходящо образование, тъй като генералният секретар иска сам да ръководи съветската външна политика. Отклонение от „българската гледна точка” е и съдържанието на тази първа част, в която са

представени политическите трансформации в СССР след избора на М. Горбачов за генерален секретар на 11 март 1985 г., подчинени във времето на провъзгласените от него „ускорение, гласност и преустройство”. Както в този раздел, така и в следващите анализи на разменените посещения, авторът убедително разкрива нарастващите несъвпадения във възгледите на двамата лидери и увеличаващата се лична неприязън. Подробностите за явните и скрити намерения са разказани в дисертацията, като са посочени и постигнатите официални договорености (например подписването на Дългосрочна спогодба за икономическо и научно-техническо сътрудничество до 2 000 година). Отбелязани и коментирани са всички посещения на Горбачов в България през 1985 г. и на Живков в Москва. Споменати с подробности са и по-малко известни (за широката публика), но важни споразумения, като това за усвояване на Ямбургското газово находище и по-специално строителството на газопровод „Ямбург – западна граница на СССР”. Отбелязани са и детайли около аварията в Чернобил с отражението ѝ в СССР, НРБ и Европа. Със специално внимание са проследени политическите и икономически връзки през 1987 г., не случайно определени в дисертацията като желание на българската страна да се реализират „между идеологията и прагматизма”. Тази теза е подплатена с различията в подходите на Горбачов (обявява идеята си за преустройство в държавната политика на пленум през януари 1987 г., признавайки, че съветската икономика е в незавидно състояние и самокритично споделя собствената си вина за тези недъзи.) Българският отговор е даден по-късно с нововъведенията, отразени в Юлската концепция от 1987 г., както и в твърдото желание на Т. Живков да поддържа връзки със Запада, без да се съобразява с недоволството на Кремъл. Разсъжденията на Я. Станчев за времето (1987), когато Горбачов решава, че трябва да се раздели с Т. Живков, но не веднага, са убедителни.

Противоречията се задълбочават с изпреварващите инициативи на Живков за въвеждане на фирмена организация в икономиката и отстраняването на партията от властта, замисъл категорично отхвърлян от Горбачов.

Тема, свързана с 1989 г. и падането на Берлинската стена, е отделеният в самостоятелен параграф на глава 2 проблем за „революциите в Източна Европа и края на Студената война”. В тази част е само регистрирано, но без обяснение защо и по чия инициатива се извършва, „разпускането” на СИВ (28 юни 1991 г.) и „разпускането” на ОВД в Прага на 1 юли 1991 г.

Очертани са и задълбочаващите се различия между Т. Живков и М. Горбачов при последната им среща в Москва на 23 юни 1989 г., независимо, че продължава да функционира Междуправителствената българо-съветска комисия за икономическо и научно-техническо сътрудничество.

Следващият последен раздел (глава 3) е посветен на политико-икономическите връзки между СССР/Русия и България през 1990-1991 г. „в светлината на новите геополитически реалности след падането на Берлинската стена през ноември 1989 г.” Анализът на радикалните промени в БКП, предизвикани от отстраняването на Т. Живков не без участието на Москва, е допълнен с дейността на СДС и провеждането на кръгла маса с начало 3 януари 1990 г. Без да навлиза дълбоко в естеството на съветско-българските политически отношения след свалянето на Т. Живков, Я. Станчев предлага сведения за дейността на министър-председателя А. Луканов, определен в дисертацията като надежден информатор на Москва и дава повърхностни оценки за президента Ж. Желев и правителствата на Д. Попов и Ф. Димитров. Много по-рано е осъществено спирането на безвъзмездните помощи за България и преминаването към търговия с конвертируема валута, за което е отделено място в дисертацията. Не са пропуснати и връзките на София (Ж. Желев) с президента Б. Елцин (на 12 юни 1990 г. РСФСР обявява независимост от СССР) и установяването на дипломатически отношения на България с РСФСР на 23 октомври 1991 г. На 4 август 1992 г. Б. Елцин идва на официално посещение в България и е подписан Договор за приятелски отношения и сътрудничество между РБ и РФ. Споменато е също разпадането на СССР и създаването на ОНД (8, 25 декември 1991 г.). В изследването е отбелязано и създаването (25 юни 1992 г.) на ОЧИС (Организация за Черноморско икономическо сътрудничество) по инициатива на Турция.

В заключителните страници Я. Станчев определя съветско-българските отношения през 1985-1991 г. като „сложни и динамични”. Според него те се развиват „по инерция” и след отстраняването на Т. Живков и падането на Берлинската стена. Известно „затопляне” настъпва през юни 1990 г., а „стабилизация” се наблюдава при правителството на Д. Попов (декември 1990 г.), без да бъде прекратено „охлаждането” в политическите отношения. Добрият диалог на Ж. Желев с Б. Елцин продължава и по време на преврата през август 1991 г., а и след това.

Дисертантът определя като успешни и усилията на М. Горбачов за прекратяване на Студената война и изглаждане донякъде на противоречията между СССР и САЩ. Негативна е обаче оценката за неговите вътрешнополитическите и икономически реформи. Разпадането на Съветския съюз и появата на Руската федерация с налагането на „нови отношения” между РФ и РБ в края на 1991 г. са вече без „идеологически рамки” и това определя оптимистичното предвиждане, че въпреки съществуващите проблеми, създавани предимно от санкциите за Русия и от Русия, има шанс за преодоляване на противоречията между РФ и ЕС.

Ще си позволя и някои бележки, които биха били полезни при подготовката на отделни части за публикуване.

В желанието си да бъде максимално точен по една сложна тема, богато наситена в някои аспекти с проучвания, Явор Станчев е прекалил с повторенията както на факти и събития, така и при изписване титлите на личности и названията на институции. Това обременява текста излишно. Според мен са доста дълги и подобрите цитати от други автори, а дори и от някои документи. Забелязах и отсъствието на някои монографии и студии от български, руски и американски автори, които заслужава да бъдат не само споменати, но и критично използвани от дисертанта, тъй като пишат по проблеми близки или идентични с тези, разглеждани в дисертацията. Ще посоча само няколко заглавия: В. Чичовска, Главлит; Д. Григорова, Империя феникс ...; Й. Баев, Системата за европейска сигурност и Балканите в годините на Студената война; И. Марчева, Политиката на стопанска модернизация в България по време на Студената война; Р. Г. Пихоя, Советский Союз: история власти 1945-1991; България в XX век. Очерки полрритической истории. Отв. ред. Е. Л. Валева; R. L. Garthoff, Détente and Confrontation. American-Soviet Relations from Nixon to Reagan. Revised Edition. Washington, D.C. 1994.

Без да е централен изследователски обект в дисертацията, съветско/руско-американските отношения са важен фактор в конструкцията на РБ и СССР/РФ за „прехода към демокрация и пазарна икономика“. Затова ще е необходим и кратък анализ за политиката на САЩ към двете страни през този решаващ период за трансформацията на държавно-политическата системата в тях.

В изпълнение на изискванията ще подчертая, че авторефератът (50 к.с.) отразява коректно съдържанието на дисертационния труд.

Добросъвестно са изброени и научните приноси, които предлага докторантът.

От приложения списък с публикации две статии са отпечатани, а други две - са под печат.

В заключение ще обобщя констатациите си от рецензирания дисертационен труд. Изследването на проблематика, отнасяща се до политическите, икономическите и културни отношения между една страна-хегемон и неин сателит в продължение на десетилетия, е трудна задача, с която Явор Станчев се е справил успешно. Въпреки направените бележки, в доктората преобладават приносите, изразени в многообразието на издирените документи, проучената литература и техния анализ. Всичко това ми дава основание да предложа на уважаемите членове на научното жури да гласуват за присъждане на образователната и научна степен „ДОКТОР“ на ЯВОР ИВАНОВ СТАНЧЕВ.

3 февруари 2018 г.
София

РЕЦЕНЗЕНТ:

/ В. Тошкова/

